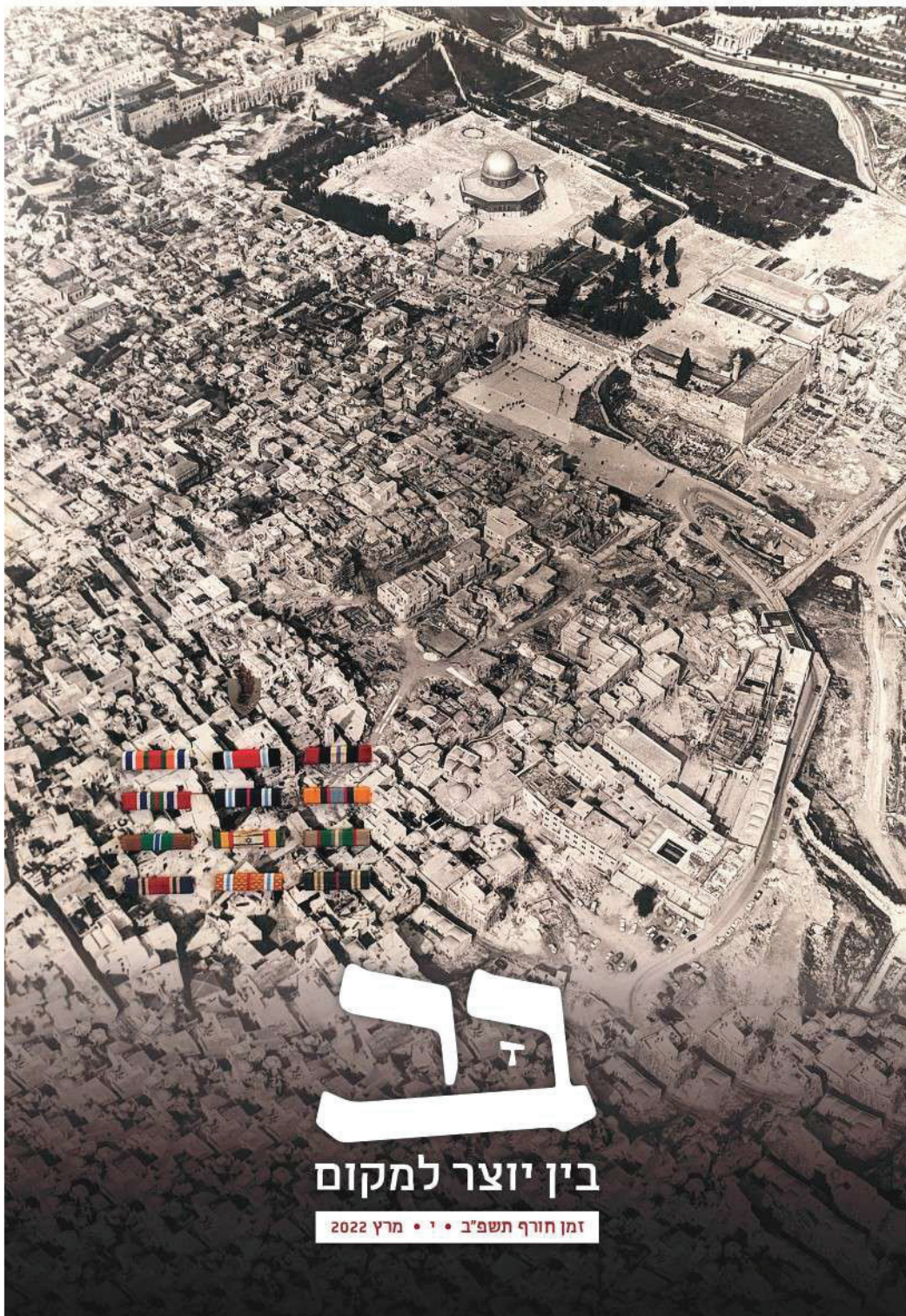

בין יוצר למקום

זמן חורף תשפ"ב • י • מרץ 2022

בכל לבבך, בכל נפשך, בכל מאודך – כמה הגיגים על שכל ורגש

// הרב עוז בלומן, מלמד בישיבת מעלה אדומים

א.

לבבו, נפשו ומאודו של אדם הם אי מרוחק ומסתורי. הם אינם מתפרשים לו, אינם נענים לו, אינם אחוזים בכף ידו, לעיתים קרובות אינם נגישים כלל. דבר-מה רוחש, נע, רוגש, מתחולל, שולח סימנים, שדרים, מסרים. לעיתים ברורים וקרובים, לעיתים מעורפלים וסתומים. אני עומד ברחבת הכותל ונפעם. כלב עובר מולי ואני מתכווץ בחשש. אני מחוסר עבודה ומתוסכל. אבי נפטר ואני מתגעגע. פספסתי את האוטובוס ואני רוטן. כל אלו מסתופפים בשיח היומיומי תחת המונח הצר "רגש". אפשר לחלק בין "רגש יומיומי" ו"רגש קיומי", "רגש קל" ו"רגש עמוק", "רגש אינסטינקטיבי" ו"רגש שעניינו החיים וטיבם" – ועדיין, רגש.

מקורו של המונח "רגש" – פילוסופי. תחילתו – ניסיון להקל על המסתורין המאיים, על התעלומה הלא-נשלטת, ולגדור גדרות בתוך אותו עולם פנימי. המשכו – הנגדה בינו ובין ה"שכל", וקביעת עליונותו של זה האחרון. ה"רגש" מטלטל את האדם מהכא להתם, ומושך אותו לכיוונים מנוגדים; ה"שכל" מיושב, ברור, קבוע. אדם חלש הוא עבד לרגשותיו; בן-חורין משוחרר מלפיתתם. חשובה יותר היא הקביעה הבאה, המופיעה בדבריו של סוקרטס – מקורם של הרגשות השונים הוא בגוף, הכלה והחולף, בשונה מהשגות ה"שכל" המופשטות, הקבועות, הנצחיות – האלוהיות.

ב.

כך, הלומד את הקדמת הרמב"ם למסכת אבות יגלה כי "חלקי הנפש הם חמישה". לצד המערכות הפיזיולוגיות, החושים, הדמיון ויכולת החשיבה – קיים החלק "המתעורר", הניתן לזיהוי עם הרגשות, והמתואר כך:

"מִזֶּה הַכֹּחַ יָבֵא אֶל פְּעֻלָּתוֹ: בְּקֶשֶׁת דָּבָר, וְהִבְרִיחָה מִמֶּנּוּ; וּבְחִירַת דָּבָר אֶחָד, אוֹ הִתְרַחַק מִמֶּנּוּ; וְהִכְפֵּס וְהִרְצֹן, וְהִפְחֹד וְהִגְבוּרָה, וְהֶאֱכִיזוֹת וְהִרְחַמְנוֹת, וְהֶאֱהָבָה וְהִשְׁנָאָה, וְהִרְבָּה מְאֹלּוֹ הַמְּקָרִים הַנִּפְשִׁיִּים".

שאלת הרגשות ומעמדם בעולמו של הרמב"ם מסועפת ומורכבת ואין כאן המקום להידרש לה; בפרט שחלק מהרגשות העמוקים שתוארו לעיל הם בעלי רכיב קוגניטיבי בולט ביחס למציאות (מה שמסבך עוד את החלוקה בין "שכל" ו"רגש"). ועדיין, הקורא בפעם הראשונה את התיאור בדבר "מקרים נפשיים" ומיקומם במערך כוחות הנפש עשוי לתמוה: היכן הוא בסופו של דבר ה"אני", ה"רצון", ה"אדם"? מי הוא זה המפעיל את הנפש, הנושא את הנפש? ומה היחס בינו ובין כל אותם "מקרים נפשיים"?

מסקנת הלומד עלולה להיות כי השתייכות לאומית או קירבה משפחתית היא – רגש; אמפתיה, הזדהות, אכפתיות – רגש; אינטימיות, סערת נפש, כלות הנפש – רגש; "עמידה זו שאני עומד בבוקר צח וחושב לי על החמה, על העשב הצומח ביער, על העננים ועל העולם הפותח את עלי כותרתו" (חידה ספרותית) – רגש; צימאון דתי ודחף מוסרי, אומץ ופטריוטיות, כבוד וענווה, בקשת אושר ומימוש עצמי, תביעת צדק ויראת הרוממות, התמקמות בעולם ובמערכת יחסים, קריאת מצוקה וחיפוש המשמעות, ואפילו תחושת הקיום ופחד המוות – רגש, רגש, ורגש.

כל אותם הדברים שמבחינה רבה (ומוצדקת) אנחנו רואים בהם חלקים עקרוניים באישיותו של האדם, דברים שמגדירים את ה"אני" שלו, שהם יותר "אני" מסתם אני – ממוקמים על פי החלוקה הזו בין "רגש" ו"שכל" באזורים קרובים לפיזיולוגיה. כל אותה אישיות, פנימיות, שכל חיינו אנחנו מבקשים אותה, מנסים לקלוע אליה, להיות באמת היא, להיוועץ בה, לבטא אותה בשלמות; כל אותו אדם, לבב, נפש, מאוד – נדחסים לפי הבנה זו אל המונח "רגש", עד להתפקע.

לפני מספר שנים שוחחתי עם חבר על יום השואה. לדבריו, הוא התקשה להיות עצוב ביום זה. "וכיצד אחוש עצב? הרי לא הכרתי באופן אישי אף אחד שנרצח". משהו כאן חסר, ולא רק איזון רגשי. עם שיקול שכזה, מדוע לחוש עצב (ומהי ערכה של תחושה זו) כאשר מכירים באופן אישי אדם שנרצח? מהו הדבר המחבר בינך ובינו, מלבד אותו "מקרה נפשי"?

תלמיד חכם רציונלי כתב פעם כי הוא לא מבין את פשר ההתרגשות בטקסים ממלכתיים, וכי הוא נבוכ מגילויי הסנטימנטליות שלו-עצמו. מבוכתו מביכה. במקום להכיר בכך שהוא אווז במפת-נפש שגויה, הוא ממשיך להתעקש ולהתקוטט – עם נפשו שלו – כי המפתח לחיים הוא "רציונלי" ודמעותיו בטקס הן "רעשי רקע" לתיאוריה שפיתח. אפשר לצאת מהדעת.

ג.

כאשר פרסם זיגמונד פרויד את ספרו "פשר החלומות" הבחינו אנשים חדי עין, בכללם ר' הלל צייטלין ("על הכמוס והנעלם", תרפ"א), כי פרויד בחר באופן סלקטיבי את אותן התנסויות שתאמו את נושאי מחקרו. תחומים שלמים של התנסות נפשית – בכללם תחומים קיומיים, מטפיזיים, דתיים – הושמטו. זה היה גם הרקע להתקבלות ספרו של וויליאם גיימס "החווייה הדתית לסוגיה", בו תוארו ביטוייה הנפשיים המגוונים של ההתנסות הדתית.

ניתן להרחיב את היריעה ולומר כי תולדות הרוח הם אותה תנועה כפולה של דחיקת חיי הנפש העשירים והסוערים אל תוך כבליה של תבנית מסוימת, ושחרורה המתפרץ של הנפש מתבנית זו; כל אותם כיווץ והרחבה של פילוסופיה ומיתוס, דת ומיסטיקה, חוק וקריזמה, נאורות ורומנטיקה, תבונה ורגישות, פסיכולוגיה והגות קיומית, וכן הלאה.

למעלה מכך. האופן שבו האדם מנסה לגדור את תהומות הנפש, לשרטט את המיקום של אותן תחושות ומעמדן – לא רק נובע מאותם תהומות, אלא גם צבוע מיניה וביה בצבעי העמדה המטפיזית, המוסרית והדתית שהוא שרוי בתוכה. אותו מבנה נפש ופיענוח תחושות לא קיים שם "כפי שהוא", כנתון שיש לפענח; ומה גם שכפי הנראה הוא משתנה תדיר וגם פתוח במידת מה לעיצוב. לכן, הדיון בשאלה האם הפילוסופיה או הפסיכולוגיה "צודקות" בנוגע ל"רגש", פורה פחות מהדיון בשאלות ממה הן מנסות להתגונן, מה הן מסוגלות לאפשר, את מה הן מקדמות ואת מה הן חוסמות.

ד.

איני בא לטעון לעליונות ה"רגש" על ה"שכל". גם המושג "שכל" השגור מצומצם מאוד, ונועד לנתיבים ולצרכים מסוימים באוקיאנוס של המחשבה. די להציץ בתולדות הפילוסופיה, ויתר על כן, בתולדות הרעיונות, כדי לראות שיש מניפה שלמה של צבעי היגיון וצלילי מחשבה, ידיעה, הרהור והתבוננות – מכדי לצמצם אותם ב"שכל". הטעונונים לעליונות ה"שכל" על ה"רגש" ידועים. לצד העובדה שעוסקים בדברים מופשטים (ואם כן נצחיים, ואם כן א־לוהיים), כפי שתואר לעיל – יש ל"שכל" טיעון מנצה: הוא אובייקטיבי. הוא עוסק במה שנמצא "שם", בחוץ; בניתן למדידה, לסיכום, לשיפוט, להגדרה, להסכמה. כאשר אדם מבטא "רגש" הוא עוסק "רק" במשהו שנמצא

בתוכו, במה שהוא מרגיש, באופן סובייקטיבי. הוא כלל לא אומר משהו על העולם.

האמנם כך? כאשר דבר מה "מרטיט", "מעורר השתאות", "נורא הוד"; כאשר אני עומד נפעם ברחבת הכותל; כאשר ילדי הוא "מתקן"; כאשר אני ממלא את חובתי ויוצא למילואים – האם אני עוסק "רק" במה שנמצא בתוכי?

נוסף על כך, האין העולם שנמצא "שם", בחוץ – האין גם הוא אינסופי, מסתורי ובלתי נודע, המגלה פנים שונות לאנשים שונים ובהזדמנויות שונות? האם אין צורך ב"שכל" וב"רגש" כאחד כדי לחשוף בו בצורה חכמה ורגישה את עמקותו, את מקומו של האדם בו, את הסיפור שהוא מספר? האם ה"אמת" נחשפת ומתפענחת על ידי תיאור "שכלי" במובן הצר, או דווקא מוסתרת על ידו? האם על ידי היחלצות מהסובייקטיבי, מתחושות דתיות (תודעת נברא) או קיומיות (תודעת ארעיות וחד-פעמיות) האופפות את האדם – האדם מגלה את העולם, או שמא מאבד אותו?

אך ה"שכל" עצמו – ואפילו במובן המצומצם שתואר לעיל – ראוי להערכה ולמעמד חשוב, גם אם לא מצד הטיעונים הידועים שנמנו לעיל. ה"שכל" הוא עמדה מובחנת ביחס לעולם שיש בה הרבה מן ההרואיות ואף הרבה מן התשוקה – עמדה מחפשת, מגלה, הרפתקנית; חקרנית, מדויקת, מדקדקת, קפדנית; יציבה, נאבקת בפיתויים, מודעת לחולשות, תובענית – המגלה פן מרכזי מפניו של העולם. היא אף מסייעת גם לפנים אחרות – בכללן לפני התחושה והרגש – לדייק את עצמן ולהתגלות. אותה שרשרת מדענים הרוכנים על גבי מיקרוסקופים וטלסקופים, משתפים זה את זה בממצאיהם ובמחשבותיהם, שוקלים חלופות ומסיקים מסקנות – היא יותר מ"שכל"; היא גם סיפור על אומץ ועל משמעות, על קידמה ועל בקשת טוב, שראוי להיות מסופר כסיפור מרכזי בדברי ימיה של האנושות.

ה.

"ואהבת את ה' אֱלֹהֶיךָ – בכל לבבך, ובכל נפשך, ובכל מאודך".

הלב, הנפש, המאוד שלנו – כמו גם העולם – עשירים ורחבים הרבה יותר מהמושגים שיש לנו עליהם. בשל כך, אל כל אחד מהגילויים – כל "לבב" שאנחנו מוצאים, כל תבנית בה אנו מלבישים את ה"נפש", כל "מאוד" גדול וקטן – יש לצרף את אהבת ה', "דעת הדעות והרגשת ההרגשות". זו אינה רק הצטנעות שמצד ההכרה; זו גם התמקמות מדויקת, מנוחה נכונה לכל הרחש הפנימי.